Г.Р.Гайнуллина,

Казан,

Казан (Идел буе) федераль университеты доценты

Г.Гыйльмановның “Оча торган кешеләр” повестеның пространство ягыннан корылышы

Күренекле әдәбият галиме М.Бахтинның “хронотоп – тексттагы мәгънәләрне ачу юлы” дигән нәзари карашы XX йөз ахыры–XXI йөз башы татар прозасының үсеш үзенчәлекләрен билгеләү, аерып кую өчен нигез булып тора ала. Ике гасыр чигендә мифопоэтик структураны үз иткән эпик текст вакытка бәйле бинар оппозицияләр һәм урын образының тәкъдим ителеше аша гомумиләштерүләргә, модельләштерелгән бәягә омтыла.

Г.Гыйльмановның “Оча торган кешеләр” (2001) әсәренең пространство ягыннан корылышын өйрәнү XXI гасыр башы татар эпик текстының структур үзенчәлекләрен аерып кую максатын күздә тотып башкарыла.

Билгеле булганча, мифопоэтик структурага корылган әдәби текстта дөнья сурәте профан / сакраль бинар оппозициясенә нигезләнеп тудырыла [2:61]. Язучы сакраль үзәккә юл алуны максат иткән әдәби герой эшләнешендә пространствоны чит / үз каршылыган үтәрлек ара рәвешендә оештыра.

Сюжет “рухи арыган, ләкин гамьле” Сәүбәннең, унсигез ел кайтмый торганнан соң, туган авылында сөйгән ярын, улын табу вакыйгасын сөйләп бирүгә корыла. Пространство алышынуын күзәтү тексттагы төп мәгънәне – үз асылын югалтмаган кешенең Җирдә яшәгән вакытта бәхетле була алмавы турындагы эчтәлекне уку мөмкинлеге бирә.

Сәүбән образы белән таныштыру барышында автор хикәяләүчене укучы белән төрлечә “сөйләштерә”. Әдәби алымнардан психологизмның эчке монолог алымы белән беррәттән беренче заттан хикәяләүнең авторның укучыга мөрәҗәгате алымы да кулланыла. Димәк, хикәяләүдә өченче затта бирелгән

субъектив образ белән янәшә текстның авторы да катнаша. Сәүбәннең кичерешләре сурәте хикәяләүче һәм төп геройның уйланулары рәвешендә тудырыла. Текстта төп геройның уйланулары белән бәйле вакыт-урын көйләнеше автор-хикәяләүченеке дә: “Сәүбән тиле түгел. Ул бик яхшы аңлап яшәде. Туган җирен яраткан кеше генә бөтен дөньяны ярата ала. (Ә аның кайтканы да юк.) Туган җир бер генә, чөнки гомер дә бер генә. (Ә ул әллә ничә гомергә ия кеше кебек яши.) Иң ярлы кеше — туган җирсез кеше. (Ул иң ярлы кеше булып чыга, чөнки ул туган җиреннән баш тартырга маташа.) Читтә йөргән кеше — бер җирдә дә яшәми. (Чөнки аның кайтыр урыны, димәк, яшәр җире юк.) Туган җирен яраткан кеше генә хатын-кызны чын-чынлап сөя, ярата ала. (Димәк, ул чын сөюдән дә мәхрүм?) Ватан — мәхәббәт кенә түгел, Ватан ул — язмыш! Ә язмыш — җаваплылык дигән сүз! (Димәк, ул тормыш-яшәеш җаваплылыгыннан да баш тарткан булып чыга…) Туган җирнең чын улы булу өчен, соң дәрәҗәдә ихлас булу кирәк! (Димәк, ул ихлас тормыш белән дә яшәми?!) Иң мөһиме: Туган җирне онытып булмый, аны сагынып кына була! (Ә ул аны онытырга тырышты…)”

Кичерешләр беренчесеннән башлап гомумиләштерелеп тәкъдим ителә: “Озак еллардан соң балачакка кайту рәхәт тә, кыен да икән. Хәтта… куркыныч та! Чөнки кеше бала чагына ике очракта гына кайта: нәрсәдәндер качканда яисә бик мөһим бер әйберен эзләгәндә… Сәүбән кистереп кенә әйтә алмый: качып кайтамы ул, әллә күңеле теләгәнне эзләп кайтамы? Бу, бәлки, ул чаклы мөһим дә түгелдер. Иң мөһиме — ул кайта. Кайтмаска ант итеп киткән җиренә кайта. Бәхиллек алмыйча киткән нигезенә кайта. Саубуллашмый-нитми киткән әнкәсе янына кайта… Ни өчен кайтамы? Моның сәбәбе бар. Ул авырды, үлемнең күзенә карады… Шул үлем әҗәле аңа туры карап әйтте: “Кайт бар, авылыңа кайт, гомер, нәсел йолдызыңны рәнҗетергә теләмәсәң, нәселеңне югалтасың килмәсә, кайт, кайт!”- диде”.

Сакраль үзәккә юл аны атаудан башлана: “Сарманай авылыннан бер чакрым ераклыкта Кала-тау бар. Ә-ә-әнә ул. Бу тау итәгендә юкәләр үсә”. Текстны каймалап алган Чулпан йолдыз образы җир мәхәббәтен илаһи яшәеш ягына күчерү вазифасын башкара, реаль / трансцендентал бинар оппозициясен оештыра. Автор текст эчендә геройларны мәңге яшәү сере белән таныштыра, образның сакраль үзәк белән янәшә килүе шулай аңлашыла (сөйгән ярлар “бигрәк тә Чулпан йолдыз аша тиз “аңлашалар”). Кала-тау дип бирелгән сакраль үзәк тирәсендә нәсел-ыруны җыеп тору мәгънәсен аңлатып килгән йола белән бәйле мифопоэтик укылышлы текст урнаштырыла: “Сарманай авылы яшьләре иртә яздан башлап көз ахырына кадәр инеш буендагы Сабантуй яланына кичке уенга чыгалар. Элегрәк мондый уеннар һәр татар авылында булган. Ә менә сарманайлылар бу матур йоланы бүген дә онытмаганнар”. Текстта Сарманай авылы, Кала-тау – үткән белән бүгенге вакыт сызыгын берләштерүче сакраль үзәк буларак төгәлләшә.

Пространствоның динамик агышын әкренәйтү өчен әсәр тукымасына махсус локус-киртәләр кертелә, ягъни сюжет элементлары, символик образлар ярдәмендә эпик ретардацияләнә. Ретроспекция алымы белән сөйләнгән кичерешләрдә әрнү-сызланулар сызыгын башлап җибәрү өчен автор “таныш зәңгәр капка” детален кертеп җибәрә: “Төн пәрдәсен ертып бара торгач (бүген йолдызлар да аз, ә менә Чулпан үз урынында, тик бераз моңсурак кына), Зәлифәләрнең капка төбенә килеп җиттеләр. Әмма, алдан ук сүз куешкан шикелле, алар бу таныш зәңгәр капканы узып киттеләр. Сәүбәннәр турысында да сүз катучы булмады, ниндидер бер яшерен көч, тылсым-гипноз бу ике яшь йөрәкне алга — хәтәр билгесезлеккә әйдәп алып китте...” Хәтәр билгесезлек – Сәүбән язмышында сынаулар башлана торган вакыт һәм урын аталышы.

Пространствоны үзгәртү ярдәмендә (Сәүбән “Казандагы Хәйдәр абыйсы янына барып сыенды”) текстта космос / хаос оппозициясе оештырыла. Сәүбәннең кайту юлын төгәл бирү өчен чиктә торган пространство детальләре –

түр басу очы, ике дөнья чиген белдереп килгән басу капкасы, озын эскәмия) тәкъдим ителә: “Түр басу очында авыл капкасы күренде. “Басу капкасы” дип тә йөртәләр аны. Һаман да шул икән. Җил-яңгырдан караеп беткән ике имән багана. Алар өстенә шундый ук имән киртә сузылган. Янәшәдә генә ялгыз тупыл агачы. Сәүбән чыгып киткәндә беләк калынлыгында калган бу агач хәзер әнә колачка сыярлык булып үскән. Шунда ук озын эскәмия. Элегрәк армиягә алынган егетләр, шушы эскәмиягә тезелешеп утырып, соңгы мәртәбә тәмәке көйрәтәләр, авыл белән хушлашалар иде”. Мифопоэтик образ – балачак рухы пространство бирелешен профан / сакраль оппозициясе яссылыгында уку кирәклеген ассызыклый: “... кемдер бар анда, әнә бер малай утыра. Авыл малае. Ак күлмәктән, киң сатин ыштан-чалбардан, җирән-коңгырт чәчләре ерактан ук тырпаеп, балкып тора”.

Пространство бирелешендә түр басу очы һәм Кала-тау түбәсе, очы детальләре янәшә урнаштырыла: “Иң кызыгы һәм гаҗәбе Кала-тауның түбәсе, очы булгандыр. Дөресрәге, бу тауның түбәсе бөтенләй дә юк иде. Ниндидер могҗиза белән аның очын кисеп алып, өстен тигезләп, “сыпырып” куйганнар диярсең… Җитмәсә, Кала-тауның әнә шул өске ягына тигез, шома таш түшәлгән”. Вакыйгалар үзәгенә салынган хәтер мотивы үткәнне бүгенге белән тоташтыра, димәк, кайту юлында урынны оч дип кабатлау сакраль үзәккә юлның башын билгеләп кую өчен кирәк.

Үр тыкрыгы – пространство бирелешендә профан /сакраль чигендә тора торган әдәби детальләрне дәвам итә. Яшәеш кануны Май әби тарафыннан шул урында әйттерелә: “Туган җиргә кайткач, һәр туксан яшьлек карттан алып тугыз яшьлек балага кадәр танырлык итеп яшәргә кирәк, балам”.

Сәүбәннең кайту теләге бар, карары нык: “Шул элеккеге сукмагы буенча барды ул. Кояш баерга ике-өч сәгать бар иде әле, авыл читендәге кыр-яланнар, үр-чоңгыллар әллә каян күренеп тора... Инеш буйлап бераз баргач, сөзәк тау менәсе бар”.

Ләкин чиктә торган урын детальләре [4:239] төп геройның Җирдә яшәгән вакытта сакраль үзәккә юлны югалтуын әйтеп бирәләр: “Сәүбән унсигез елдан соң беренче тапкыр җил-яңгырда төсен югалткан, инде какшап-имгәнеп беткән урам капкаларын ачып керде; аны нык кына таушалган, имгәнеп, ян-якка авыша башлаган иске йорт каршы алды. Бу караңгы, шыксыз дөньяда бердәнбер олы куаныч — ишектән үрелеп карап торучы әнкәсенең көләч йөзе иде”. Биредә иске йорт дип тәкъдим ителгән пространство урам башындагы иясез арба детале белән ныгытыла һәм Сәүбәннең рухи халәтен атау вазифасын башкара: “Иң элек ул урам башындагы иясез ватык арбага игътибар итте. Аның бер тәгәрмәчен кемдер салдырып алып киткән. Алдагы тәртәләре дә юкка чыккан. Гарипләнеп бер якка янтайган бу арбада Сәүбән үзен таныгандай итте”.

Яшәеш чыганагы – чишмә образы бирелеше дә гомумиләштереп бәяләү вазифасын үти: “Рух чишмәсенең челтерәвек агышын Сәүбән ерактан ук ишетеп, килә-килешкә аптырап калды. Чишмә тирә-ягындагы сазлык киңәйгән, инеш, киресенчә, тарайган, янындагы таллык сирәкләнгән, аның тирәсендәге чирәмлек пычранган. Агышы шул ук, ярсып-ярсып, тулгак тоткан кебек ага. Улагы да шул, әмма шактый тузган, кителеп, яньчелеп беткән”.

Төп герой кичерешләрендә кискен үзгәрү нәкъ менә чишмә символы аша сурәтләнә: “Сәүбән йөгереп килеп чишмә алдына тезләнде, улактан агып төшкән суга учларын куйды. Аннары шул учларындагы суны үзенең битенә, чәчләренә сирпеде. Ниндидер сихергә эләккән кебек, беравык телсез калып, таш сындай катып торды ул. Аның тәне буйлап ниндидер рәхәт дулкын йөгерде. Бу дулкын берочтан Сәүбәннең җанын, бәгырен дә тылсымга төреп, сафлап, иркәләп узгандай булды… Ул шушы мизгел өчен генә булса да авылга кайтырга тиеш иде. Сәүбән моны хәзер ап-ачык төшенде”.

Мифопоэтик структураны нигез итеп алган әдәби текстта образ-детальләр, пространство бирелеше әзер калыпны таләп итә. Ак бабай, Ак әби, Май әби һ.б. образларын архетипик схемага салу очраклы түгел: “Нигъмәт карт

— түбән оч белән астурамның Ак бабае. Әйе, авылларда Ак бабай, Ак әби дигән могтәбәр затлар яши әле. Алар мулла да, авыл советы да түгел. Алар — шушы төбәкнең рухи җитәкчеләре, йоланы, милли рухны, әдәпне, тарихны саклаучылар. Мондый картларны беркем дә сайлап куймый, алар бу вазифага гомер буе эшләгән изгелекләре, матур гамәлләре аркасында ирешәләр".

Сәүбән хәзер тойган рухи бушлык халәте пространство бирелеше аша үткән / бүгенгене каршы куеп гомумиләштерелә: "Сәүбән карап-күзәтеп барды: авыл шактый үзгәргән. Таш йортлар күбәйгән. Аерым хуҗалык йортлары матурайган, әмма авыл үзе бетәшкән — урамнары чүп-чар белән тулган, елга-инеш буйларына тирес өйгәннәр. Үзгәртеп кору җилләредер инде: фермадагы элекке төзек, агарып-балкып торган биналар бушап калган, аларның тәрәзәләре ватылып, ишекләре каерылып беткән. Аның каравы авылда ике мәчет манарасы калыккан. "Мәчетләр салып кую гына иманлылык билгесе булса, эшләр бер дә әйбәт түгел",— дип уйлап алды ул. Бөтен хуҗалык җимерелеп, элекке колхоз милке таралып-тузып ятканда, яисә инеш буйлары чүп-чар өеме белән күмелгәндә, нинди иманлылык, рухи яңару, чистарыну хакында сүз алып барырга мөмкиндер…"

Күзгеле композициядә үткән / бүгенге / киләчәк оппозициясе юкка чыга, ягъни "күктән төшерелгән кешеләр өйгән" тау ишелү – игелек белән явызлык бергә яшәгән Җирдә сакраль үзәккә – кешенең үз асылына кайту мөмкинлеге бервакытта да булмаячакны күрсәтә.

Билгеле булганча, нокталы һәм линеар пространство модельләрендә киләчәккә юнәлгән, үсештәге туры сызык рәвешендә сурәтләнгән пространство герой очрый торган нокта-киртәләр ярдәмендә ретардацияләнә (әкренәйтелә). Киртә үтелү белән пространство агышы яңадан үз тизлеген ала. Дөнья сурәтендә үзенчәлекле нокта-локус – "дөнья чиге" - герой юлының ахыры булган серле-сихри дөнья образы урын ала. Төп герой магик топоска җитүгә

пространство агышы янәдән статик хәлгә күчә, герой максатына ирешүгә пространство күчәре кире юнәлештә хәрәкәт итә башлый [5].

Сәүбәннең кичерешләрен сурәтләү барышында урын образының мәгънәсе төгәлләштерелә. Сакраль үзәккә юл – гармонияле, көйле тормышка омтылыш мифопоэтик нигезле эпик сюжет структурасында “вакыт тукталган мәл”не әзерли (ике Сәүбәннең мәгарәгә керү вакыйгасы кабатлану, әтисе Зәбирнең Кала-тау түбәсенә менүе): “Башта ындыр артлап кына инеш буена төшә, аннары Яман кул чокыры буйлап Кала-тауның текә ягына чыга. Нәкъ шул җирдә, стена кебек шома кыя астында урнашкан да инде “Кала-тау” дигән җанварның ыржаеп торган авызы… Сәүбән бу “җанвар”дан һич курыкмый, киресенчә, аның янында тынычланып калгандай була. Үпкә-рәнҗешләр юкка чыга, нахак сүздән тәмам изаланган, менә-менә очып чыгар төсле тибенеп яткан йөрәге дә, үз эзенә төшеп, салмак кына тибә башлый, күңеле дә үз урынына утыра, карашлары җылынып, йөзе яктырып, нурланып китә. “Җанвар авызы” дигәне тау куышы мәгарә була инде”. Тау каны – яшәеш чыганагы дип аңланган Рух чишмәсенең җәйге бер көнне кан елавы – шул гармонияле көнитештән ераклашкан Җир кешеләрен һәлакәттән кисәтү кебек шәрехләнә ала. Мәгарәгә бәйле дөм караңгы ике бүлмә детале урын образының мәгънәсен киңәйтә.

Ниһаять, Сәүбән белән Сәвиянең мәгарә эчендә калуы - пространствоның статик халәтендә төп геройның кичерешләре эзгә салына. Сәүбән Сәвияне ярата, улы өчен кайгыра: “Сәүбән үзенең кая барасын белмичә бара. Җирнең, дөньяның үзәгенә, җан җиренә барган кебек бара. Язмышына барган кебек, үлеменә яисә тууына барган кебек, яшәүнең мәгънәсенә ирешәм дип бара. Бу юлда аның югалган улы — бер сәбәп яисә ым-ишарә генә, ә төп максаты бөтенләй башка — үзенең кемлеген, асылын ачыклау… Кеше үзенең кемлеген белмәсә, каян килүен, кая баруын белмәсә, аңа яшәү кыен, бик кыен. Сәүбән дә үзе хакында бик аз белә, белгәнен дә урау юллардан йөреп, туган туфрагыннан, якыннарыннан, хәтта үз-үзеннән качып йөреп, онытып бетерә язган. Шулай да

ул иң кадерле минутларын, иң газиз кешеләрен, күңеленә салып, исән-сау алып чыга алган… Калатау белән бәйле нәсел, күңел серләре, әнкәсе, Сәвиясе, малае, иң мөһиме — бала чагы… Бүген боларның барысы да аның белән, анықы гына…" "Вакыт тукталган мәл"дә әкренәйтү образлар кабатлануы аша башкарыла (чишмә, таш стена, коридор, сукмак, карт юкә).

Төп нәтиҗә шул: повестьта профан / сакраль бинар оппозициясе мифопоэтик структураның нигезенә салынып, идея катламында үзенчәлекле чишелеш таба: сакраль үзәкне табу "канат"лылар өчен мөмкин хәл, ләкин Җирдә моңа ирешү мөмкин дә, кирәк тә түгел. Г.Гыйльманов эпик текст структурасында мифологик текст урнаштыру җәһәтенннән XXI гасыр башы татар прозасына үзенчәлекле юл салды. Гомумән, яңа гасырның беренче унъеллыгында татар прозасында мифопоэтик структурага нигезләнгән эпик текст үсеш кичерде. Бу күренеш татар прозасында яңа дәверне әзерләр дип ышанасы килә.

Кулланылган әдәбият исемлеге:

Төп чыганак:

1. Гыйльманов Г. Оча торган кешеләр. Казан: Татар.кит.нәшр., 2007. 464 б.

Фәнни-теоретик әдәбият:

2. Давлетшина Л. Х. Мифологизм в татарской прозе конца XX – начала XXI века. Казань: РИЦ "Школа", 2006. 140 с.

3. Топоров В. Н. Миф. Ритуал. Символ. Образ : Исследования в области мифопоэтического : Избранное. М. : Изд.группа "Прогресс-Культура", 1995. 624 с.

4. Топоров В. Н. Пространство и текст // Текст : семантика и структура. – М. : Наука, 1983. С. 227-284

5. Никитина И. П. Тема художественного пространства в современной философии искусства // Система федеральных образовательных порталов “Социально-гуманитарное и политологическое образование”. URL: http://www.humanities.edu.ru/db/msg/46567